

## ДОБА РУЇНИ В ХУДОЖНІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО І СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ПРОЗІ

*У статті розглядається роман «Руїна» М. Старицького в контексті творів сучасних українських письменників, що відтворюють цю історичну добу (В. Кулаковський, Ю. Мушкетик, О. Пахучий та ін.). Значна увага приділена образній системі твору, а також його жанровим особливостям: вияв у ньому традицій вальтер-скоттівського письма і роману жахів. Відстежено також алюзії твору М. Старицького на сьогодення.*

**Ключові слова:** Руїна, роман, образ, тоpos, сюжет, композиція, приватний, роздум, мемуари, концепт.

**Постановка проблеми.** Драматична доба Руїни неодноразово знаходила відображення на сторінках різножанрових творів українських письменників: «Гетьман Іван Виговський» (1899) І. Нечуя-Левицького, «Крутіж» (1941) Б. Лепкого, «Таємний посол» В. Малика, «Мартин Пушкар» (1987), «Іван Сірко» (1990) В. Кулаковського, особливо твори часів незалежності України, у яких зміна політичної ситуації детермінувала й метаморфози у трактуванні діяльності видатних діячів минулого (диалогія «Тиміш Хмельницький, син Богдана» (1993) і «Юрась Хмельниченко» (1995) О. Пахучого, повість «Гетьманська булава» О. Лупія, романи «Яса», «На брата брат» (1994) Ю. Мушкетика, «Таємний агент двох престолів, або Хто Ви, за коня викуплений, Іване Остаповичу Виговський?» (2001) В. Чермериса, повість «Конотоп» (видана в Україні у 2005 році) Ю. Тиса, роман «Конотоп» (2001) В. Кожелянка.

Серед тих, кого приваблювала ця тема, і М. Старицький, творчий досвід якого засвоювали різною мірою письменники пізнішого часу. Однак означена проблема залишилася поза критичною рецепцією, що й зумовлює **актуальність** дослідження.

**Виклад основного матеріалу.** При написанні роману «Руїна», письменник, очевидно, ознайомився з однойменною розлогою розвідкою М. Костомарова «Руїна», а також із його працями «Гетьманство Виговського» і «Гетьманство Юрія Хмельницького», які спиралися на літописи Самовидця, Граб'янки, Величка, тогочасні документи, рукописні польські акти й листи, твори Коховського, Рудавського, що дозволяли скласти відповідне уявлення про причини Руїни та осіб її головних учасників: Юрія Хмельницького, Івана Виговського та ін. Наприклад, у розповіді відвертого ворога Мазепи Тамари [див.: 8, 158-159] переінакшена, на наш погляд, історія стосунків Мазепи і Я. Пасека, зафіксована в мемуарах останнього й використана М. Костомаровим [див.: 4].

«Спогади» Яна Хризостома Пасека (Паска) мали великий вплив на романтиків, котрі створили образ Мазепи, що став традиційним. У цих мемуарах (1668-1688 рр.) йшлося про те, що Мазепа, будучи пажем при дворі Яна Казимира, спокусив дружину багатого магната Фальбовського. Вельможа вирішив жорстоко покарати Мазепу: наказав роздгнути юнака догола, прив'язати до дикого коня і пустити в степ.

Але до мемуарів ставилися по-різному. Їх високо цінував Міцкевич, Красинський був від них в захваті, а ось Б. Залеський називав «дикою вигадкою». У достовірності подібної історії, справді, можна засумніватися. Можливо, вона виникла як своєрідна помста. Бо Мазепа запідозрив Паска, котрий був конфедератом, у намірі збунтувати литовське військо проти Яна Казимира і поділився своїми підозрами з королем. Король наказав заарештувати бунтівника. І хоча тому вдалося викрутитися, він присягнувся помститися Мазепі. Зустрівши одного разу в королівських спокоях українського юнака, Пасек образив його. Захищаючи зганьблену честь, запальний Мазепа вихопив шаблю. За такий вчинок карали смертю, але король пощадив свого пажа і лише відправив його з двору. Але Пасека не задовольнило рішення короля, і він вигдавав історію, компрометуючу Мазепу, й увічнив її в мемуарах.

Пізніше анонімний автор описав цю подію мальовничіше, в яскравіших деталях: «Нефортунного коханця найперше висікли різками, викачали в смолі і пір'ї, а потім прив'язали до зовсім дикого коня, який поніс його на ярмарок, наводячи жах на всіх присутніх» [9, 436].

Твір М. Старицького охоплює події кінця XVII століття, на що вказує підзаголовок: «Історичний роман кінця XVII століття». Написаний за законами традиційного історико-художнього жанру з елементами пригодництва. У сюжеті роману помітні ознаки вальтер-скоттівського письма: втечі-погоні, викрадення-знайдення, мотив переодягання, вірного слуги тощо.

Роман має чітку композицію, складається з XXXIV розділів. Основу сюжету складає особиста доля молодого ще Мазепи на службі генеральним писарем у канцелярії гетьмана Петра Дорошенка. Щоправда, ця думка останнім часом спростовується: мовляв Мазепа був спочатку ротмістром надвірної короґви, тобто командиром гетьманської гвардії, згодом виконував обов'язки генерального осавула. Дорошенко, оцінивши неабиякі здібності Мазепи, доручав йому важливі дипломатичні місії [див.: 3].

Для розуміння суті історичних подій показовою є сцена в корчмі. Топос корчми активно використовується історичними романістами (приміром, сцени в корчмі (місці громадському, але неофіційному) конструюють Т. Т. Єж у романі «З бурхливої хвилі» і Г. Сенкевич у трилогії «Вогнем і мечем», хоча там вони виконують інші художні функції.). Події в корчмі на початку твору Старицького (I-II розд.) знайомлять читача з полівекторністю політичних симпатій відвідувачів: «Та тут таке, що й сам чорт ногу зламає! Одні за Дорошенка, інші за Ханенка, а то й за Суховієнка. Каламутна вода, каламутна... А в каламутній воді неважко рибину впіймать!» [8, 15].

Та найбільше докорів у гострій полеміці звучить тут Дорошенкові за його спілку із султаном: «... продав Україну бусурманам, поклонився султану всією вітчизною нашою», «... гетьман віддав в Україну в підданство царю бусурманському» [8, 11]. Інші учасники дискусії намагаються виправдати діяльність Дорошенка політичною доцільністю, державними інтересами: «... не піддалися ми султанові, а дружній мир із ним уклали, щоб боронитися від татар. Розумний хазяїн завжди з своїми сусідами в добрій злагоді живе. Для блага вітчизни, для блага України й пішов гетьман на згоду з султаном» [8, 11].

У романі «Юрась Хмельниченко» О. Пахучий, акцентуючи на державницькому мисленні Петра Дорошенка, теж не замовчує його політичних помилок, за які кров'ю розплачувався український народ. Найбільша з них, на думку автора, – спілка з турецьким сул-

таном (хоч і продиктована благородними намірами: сподівався таким чином відбитися від ляхів, поставити Правобережну Україну під свій регімент), що дозволяла яничарам безкарно спустошувати українські землі, без перешкод забирати живий ясир. Прозаїк намагається уникнути прямої авторської характеристики, змушує самого героя критично оцінювати власні вчинки. Образ Петра Дорошенка виписано у психологічному плані. Його думки – то болючий процес пошуків єдино правильного шляху для України, виборювання її цілісності та державної незалежності.

Примітними в цьому плані видаються роздуми гетьмана після знищення турками Кам'янця. Впадає у вічі красномовна деталь. Дорошенко не відчуває ніякої втіхи від підкорення містечка, проявив султанської милості: падишах подарував білого коня-красеня, дорогоцінну булаву та халат зі с в о г о (розрядка наша. – Л. Р.) плеча. Його серце охоплює туга й неспокій, горить душа: він бачить, як бусурманські коні топчуть християнські святині – ризи, корогви, ікони (подібну сцену наруги над священними атрибутами відтворено в повісті М. Старицького «Облога Буші»: польське панство під час бенкету зірвало зі стін схизматські образи і розсілося на них). І згадалася гетьманові почута в дитинстві від матері розповідь про страшний гріх: досить жінці потоптати ікону і проказати отченаш із кінця до початку – і вона стане відьмою. І Дорошенко подумки сам собі виносить суворий присуд: він теж став потурнаком, коли з його мовчазної згоди кінськими копитами топчуть священні лики, за що відвернуться від нього люди і проклене весь християнський світ.

Ці роздуми створюють ефект драматизації образу. Драматична напруга, посилюючись упродовж усього твору, досягає апогею у сцені, коли Петро Дорошенко складає гетьманські клейноди і клянеться на святім Євангелії у довічному підданстві російському государеві. Драматизм ситуації окреслює влучне порівняння, яке зринає в думках гетьмана: «Йду, наче Ісус на Голгофу» [7, 426]. Аналогія цілком слушна – тільки Бог-син прийняв страшну кару за гріхи інших людей, а земний герой несе важкий хрест в ім'я України і спокутує гріхи власні. Подібне художнє навантаження (символ страждання) несе образ Голгофи й у романі Г. Колісника «Тризна».

М. Старицький інтерпретує події та історичний процес у цілому переважно з позицій *приватності*. У зв'язку з цим, як уже

йшлося, головною сюжетною лінією є особиста доля Мазепи (пошуки коханої Галини, хоча її образ не задіяний у сюжеті твору; стосунки з Мар'яною), а також взаємини гетьмана Петра Дорошенка з дружиною Фросею, стосунки Самойловича і Фросі, подружніх пар Кочубея і Сані, Остапа й Орісі.

З-поміж головних учасників історичного дійства безпосередньо діють у творі правобережний гетьман Дорошенко і лівобережний Многогрішний, Мазепа, Богун, підписок і осавул гетьмана Кочубей, Самойлович, Сірко, митрополит Йосип Тукальський (деякі епізодично), про інших дізнаємося лише з авторських коментарів чи характеристики інших персонажів.

Так, генеральний суддя Лівобережної України Іван Самойлович з'являється лише у прикінцевих (XXVII) розділах роману. До того читач знає про нього з розмов інших персонажів, найперше як про суперника Дорошенка в інтимних справах: став коханцем його дружини Фросі, яку за перелюбство гетьман ув'язнив у монастирі-«могілі». Про складні стосунки Дорошенка з дружиною згадується й у цитованому вище романі О. Пахучого, але їм не приділено стільки уваги, як у Старицького.

У романі О. Пахучого наявний епізодичний, позбавлений виразних індивідуальних ознак образ Івана Самойловича. Читач бачить його спочатку на посаді генерального судді гетьмана Д. Многогрішного (як у Старицького), а невдовзі – гетьманом Лівобережної України. Для оцінки цього історичного діяча важливою є розповідь про його участь в організації відсічі багатотисячній турецькій навалі. Спочатку Самойлович, помітивши підступність царської політики щодо України, дає наказ збирати козацьке військо для оборони Чигирини – символу державної незалежності (облога Чигирини – найдокладніше виписана батальна сцена в романі). Але в найвідповідальніший момент Самойлович, як і князь Ромодановський, займає пасивну, вичікувальну позицію, погоджується з наказом зруйнувати місто, хоча була можливість його врятувати (цей факт детально коментує В. Антонович (див.: [1, 258])). Навіть Патрік Гордон, шотландець за походженням, щиро вболіває за долю гетьманської столиці, стає активним організатором і учасником її оборони; шляхтич Бучинський-Яскольд, зберігаючи вірність військовій присязі, відмовляється залишити Чигирин, тоді як Самойлович стає співучасником

злочину, інспірованого царизмом: царський уряд, вважаючи Україну своєю вотчиною, не міг погодитися на існування тут окремого політичного центру – це суперечило б усьому еству самодержавного ладу, а Чигирин – серце України, козацька столиця, де ще витала тінь Богдана, – в очах українського народу і був тим центром, тому не мав права на існування. Турецька навала давала зручну нагоду знищити чужими руками центр української державності.

З позицій **приватності** зображений у романі і гетьман Мазепа, котрий шукає викрадену наречену Галину. Його образ у цілому відповідає романтичному типу героя – особистості із сильними пристрастями. У характері Мазепа проявляється деяка несамовитість, одержимість (іноді не зовсім переконлива, штучна): «Мазепа зірвався з місця; безтямне, безсиле божевілля оволоділо ним: як звір у клітці, кидався він по кімнаті, рвав на собі волосся, падав знеможено на лаву й знову схоплювався й починав метатися з кутка в куток, нібито цей рух міг потамувати невимовний біль, що пригнітив його серце» [8, 146]. За законами романтичної гіперболізації (ідеалізації) зображена й наречена Мазепа (крізь призму бачення його запеклого ворога Тамари): «Клянуся, такої краси не бачив світ: і пекло, й небо, здавалося, поєднали в цій чарівній феї всі свої принади й наділили її непереможною п'янкою силою» [8, 160].

М. Старицький, звісно, не в усьому досяг успіхів: сюжет не завжди відповідає вимогам жанру, не є достатньо напруженим, динамічним, іноді розгортається мляво, його уповільнюють численні діалоги, часом незрозуміло, кому належить та чи інша мовна партія, не виправдано затягується інтрига, як у випадку з Горголею). Бажання заінтригувати читача штовхає письменника на конструювання не зовсім переконливих сюжетних колізій: довірена особа Самойловича Горголя, прикинувшись жебраком, у пошуках Фросі пробирається в монастир, переодягнувшись в одяг, знятий з померлої черниці, відкопаної для цієї мети з могили. Ця сцена (XX розд.) зображена у традиціях роману жахів. Або в розд. XXIV Мазепа відкривається незнайомому супутникові, котрий допомагає йому шукати кохану дівчину. За свідченням документів, історичний Мазепа не був таким відвертим, він не звіряв своїх думок навіть найближчому оточенню. Як зауважує М. Грушевський, «і Виговський, і Мазепа виступають перед нами як дипломати, що в своїх заявах, публичних виступах, в своїй кореспонденції й офіціальних ак-

тах поводили ся головно вічним дипломатичним принципом, що язик людині даний на те, аби укривати свої гадки» [2, 313].

Наявні окремі мовні невірності, що пояснюються, очевидно, особливостями перекладу з російської («в охапку», «при вдачі» (у значенні «при удачі»), «уговор», «Турція» тощо)

Проте цінним і актуальним (особливо в умовах нинішніх суспільно-політичних реалій) залишається акцентована у творі засторога від міжусобиць, чвар, братнього кровопролиття, що призводить до занепаду рідний край. Уже в метафоричній назві твору закодована основна його проблема – національна незлагода, братовбивча, громадянська війна в часи після смерті Богдана Хмельницького, що руйнувала всі його державницькі досягнення. Героїв роману тривожить безлад у країні: Богун – «... нема у нас ладу, а стоїть якийсь розгардіяш – безвладдя й безправ'я... Усяк хоче паном бути, а на греблю нікому, всяк любе розгул, а підкоритися якійсь владі ніхто не бажає...» [8, 34]. Безіменний старий полковник у корчмі пристрасно дорікає співвітчизникам: «Кислиці ви поїли, а оскома на нас та на наш бідний люд напала!.. коли загинув Брюховецький і вся Україна обрала єдиного гетьмана на дві сторони Дніпра – Петра Дорошенка, – чи не ви обрали самовільно нового гетьмана Суховієнка й виступили з ним та ще з споконвічними ворогами нашими – татарами, щоб руйнувати нашу землю? А тепер, коли Дорошенко переміг Суховієнка, ви тепер за Ханенком ідете, знову наводите татар, знову руйнуєте рідний край!.. Та якщо кожна купа буде за свого гетьмана стояти, то в **руїну** ввергнете весь край!.. У таку хвилину, коли Польща знову скалить на нас зуби, коли татарва огненними шляхами протилає всі груди безталанної вітчизни, ви ще заводите міжусобні війни. За Ханенком йдете, наводите татар, проливаєте християнську, братню кров!» [8, 12-13]. Та, мабуть, найповніше усвідомлює згубність в українському суспільстві розбрату гетьман Дорошенко. Розбрату, постійно підтримуваного ворогами, того, що зруйнував козацьку державу. «Головна біда, що губить і силу народу, й взаємний кривий зв'язок, було і є, повторюю, роз'єднання України на дві частини» [8, 35], – неодноразово повторює гетьман соратникам. Тому й шукає виходу зі складного становища, обирає союзників (далеко не надійних і достойних), прагнучи врятувати країну від занепаду і розпаду: «... треба було поміркувати, аби Правобережжя не розпалося ще на чотири частини... Я й звернувся

до Турції, єдиної, хоча й чужевірної, але могутньої держави. Вона ж відмежована від нас морем і не зможе нас проковтнути, а допомогти нам своєю силою зможе» [8, 35].

Думки героїв поділяє й автор. Недаремно твір розпочинається розлогим ліричним відступом у дусі фольклорної естетики (ритміка, образність, тропіка): «І поцезло вируюче життя. Оголилися вбрані квітами садки, підвелися з чорних румовищ сміття та попелу якісь почварені скелети-**руїни**, з жахом простягаючи до неба свої обгорілі уламки. Почорніли витоптані копитами килими нив та лугів, пожовтіла розкішна шовкова трава й поникла від туги та покритася могильним саваном багатостраждальна рідна земля...» [8, 4].

Уболівання М. Старицького та його героїв поділяє і Ю. Мушкетик у романі «Яса» (у ньому йдеться про долю кошового Запорізької Січі Івана Сірка): «Гетьмани зродили в отчому краю смуту... Пролівають християнську кров за уряди, за маєтності, а Крим при такій лихій годині нас дотирає» [6, 76]; «Сьогодні розривають Україну чотири гетьмани. П'ятий, ... Хмельниченко конає десь у турецькій темниці. Всі огулом гублять те, що здобув батько Хміль» [6, 56].

Концепт **руїна** в романі М. Старицького стає наскрізним, виражаючи головний пафос твору: «Ось ішов я до Чигирини – руїна, кладовище, пустеля навкруги. Брат на брата повстав, рідною кров'ю рідну землю залили. Самі пожарища, жодної живої душі...» [8, 21]. Він стосується конкретної історичної суспільно-політичної ситуації в Україні і має ширше – історіософське значення: бо в романі йдеться не лише про минуле, а й сучасне України (зображені письменником картини, на жаль, відображають нинішній соціально-економічний статус України). А, можливо (не дай, Боже!), і майбутнє. Так само наскрізним стає, повторюючись, епітет «**занедбані**» (лани), підкреслюючи невтішні наслідки діяльності гетьманів-невдах та їхніх соратників.

У проекції на сучасне роман М. Старицького перегукується з романом Ю. Мушкетика «На брата брат», у якому теж ідеться про зневажену братерську любов і який не лише відтворює історичну минавшину, а й дає можливість сьогоднішньому читачеві із глибин історії переноситись у наші дні.

Роздуми Виговського в романі Ю. Мушкетика ніби розвивають думки героїв Старицького. Вони ніби також про наш час із його бурхливими політичними пристрастями, мітингами й мані-



фестаціями, демагогічним словоблудством представників численних партій і партійок із протилежними статутними настановами, нетерпимістю до іншої, навіть не позбавленої слухності думки, нехтуванням суспільних інтересів, справжніх святинь, поклонінням чужим богам: «Надто тяжкий час, надто розв'южено доквіл. Поспільство – неначе кваша, бродить, кипить, переливається, немає справжніх святинь, немає справжньої віри, Україна наскрізь пронизана супротивними вітрами. З усіх сторін трублять лудовані голоси, обіцяючи панське життя в обмін на свободу, й багато людей вірять тому, згодні на будь-чию кабалу, аби були цибуля та юшка, аби не мислити, не клопотатися самим про свою вітцівщину» [5, 173].

Дорошенко у Старицького сенсом свого життя вважає сорбну Україну: «Я поклав своїм першим і основним завданням возз'єднати розірвану на частини нашу неньку...» [8, 35]. Тож сьогодні по-особливому злободенно звучить захоплення правобережного гетьмана з приводу національного примирення, підписання союзу з лівобережним гетьманом Многогрішним (у цьому дещо патетичному виступі використано образи-символи, що становлять духовний код нації): «... тепер ми через Дніпро подали брат брату руки й сивий дід Славута став обом нам знову рідною річкою!» [8, 43].

**Висновки.** Як бачимо, роман М. Старицького суголосний із творами сучасних українських письменників, котрі пишуть про добу Руїни, але зрозуміло, що в одній статті означену проблему не розкрити. Сподіваємося, що вона знайде продовження в майбутніх розвідках.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонович В. Моя сповідь. – К.: Либідь, 1995. – 816 с.
2. Грушевський М. Виговський і Мазепа // Мушкетик Ю. На брата брат. – К.: Рада, 1996. – С. 309 – 319.
3. Іван Мазепа // Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Іван\\_Мазепа](https://uk.wikipedia.org/wiki/Іван_Мазепа).
4. Мазепа, Іван Степанович // Режим доступу: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Мазепа,\\_Иван\\_Степанович](https://ru.wikipedia.org/wiki/Мазепа,_Иван_Степанович).
5. Мушкетик Ю. На брата брат. – К.: Рада, 1996. – 319 с.
6. Мушкетик Ю. Яса. – К.: Дніпро, 1990. – 829 с.
7. Пахучий О. Юрась Хмельниченко. – К.: Укр. письменник, 1995. – 558 с.
8. Старицький М. Руїна. Облога Буші. – К.: Український Центр духовної культури, 1996. – 280 с.

9. Raszewski Z. Mazepa // Prace o literaturze i teatrze. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1966. – S. 435-453.

Одержано редакцією – 3.12.2015

Прийнято до публікації – 10.12.2015

**Summary. Romashchenko L. Time of the Ruin in Artistic Interpretation of M. Staritskiy and Modern Ukrainian Historical Prose.** In the article novel «The Ruin» by M. Staritskiy in the context of modern Ukrainian writers' works is revealed. Special attention is paid to the image system of the literary work as well as to its genre peculiarities: display of Walter Scott literary traditions and traits of horror novel in it. Besides, the author traced allusions of M. Staritskiy novel for today's reality.

**Keywords:** the Ruin, novel, image, topos, plot, composition, private, reflection, memoirs, concept.

УДК 82.09

Ольга ТЕТЕРІНА

## **ПЕРЕКЛАДАЦЬКІ СТРАТЕГІЇ МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО ТА ОЛЕНИ ПЧІЛКИ В КОНТЕКСТІ КОНЦЕПЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 2-Ї ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті розглянуто перекладознавчі погляди М.Старицького та Олени Пчілки у літературно-критичному контексті 2-ї половини ХІХ – початку ХХ ст. (П.Куліш, М.Драгоманов, М.Костомаров, І. Франко, Леся Українка).

Проакцентовано осмислення письменниками поліфункціональності художнього перекладу, – від усвідомлення його, насамперед, як чинника поступу вітчизняного літературного процесу до розумін-